

برترین

کتابشناسی شیعه

(نگاهی به کتاب الذریعة)

ناصرالدین انصاری قمی

پیشگفتار:

دانشمندان شیعه امامیه از دیرزمان تاکنون با نگارش کتابهای بسیاری درصدد معرفی و توصیف تألیفات و تصنیفات معاصران و گذشتگان خود برآمده اند که قدیمترین آنها «فوزالعلوم» یا «الفهرست» ندیم بغدادی (م ۳۸۰ق) است. از دیگر کتب کتابشناسی شیعه باید از اینها نام آورد:

۲- فهرست اسماء مصنفی الشيعة یا رجال ابو العباس نجاشی (م ۴۵۰ق)

۳- فهرست کتب الشيعة. نوشته: شیخ الطائفة طوسی (م ۴۶۰ق)

۴- الفهرست. شیخ متعجب الدین (م بعد ۵۸۵ق)

۵- ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. میرزا عبدالله افندی اصفهانی

۶- هداية الاسماء فی بیان کتب العلماء. ملاحسن کتوی یزدی (م ۱۲۹۷ق) (الذریعة ۲۵/۱۶۹)

۷- کشف الحجب و الاستار عن اسماء الکتب و الاسفار. سید اعجاز حسین موسوی کتوری (م ۱۲۸۶ق)

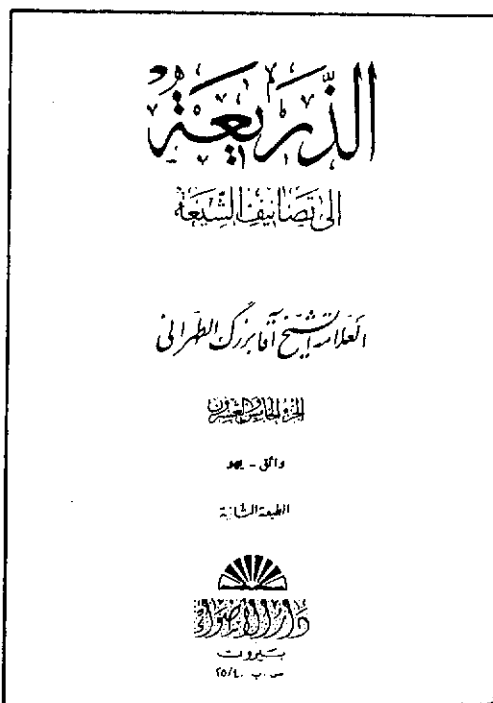
۸- مرآة الکتب. میرزا علی آقا ثقة الاسلام تبریزی (م ۱۳۳۰ق) (الذریعة ۲۰/۲۸۲-۲۸۳)

۹- کشف الاستار عن اسماء الکتب و الاسفار. سید احمد صفایی خوانساری (م ۱۳۵۹ق) (الذریعة ۱۸/۲۷)

اما بدون تردید کتاب وزین «الذریعة الی تصانیف الشيعة» را باید پر مطلب ترین، جامع ترین، ژرف ترین و گسترده ترین کتابشناسی شیعه دانست. شیخ آقابزرگ تهرانی با تدوین این کتاب چراغی فرا راه اندیشمندان و محققان بیافروخت و آگاهی دیگران را از شیعه بیافزود و آبروی عظیم برای مذهب امامیه کسب نمود.

تفصیل مجلدات این کتاب عبارت است از:

عنوان	شمار کتابها	تعداد صفحات
ج ۱ آب- ازهاق	۲۶۰۸	۵۴۰
ج ۲ اساری- ایوان	۲۰۴۵	۵۲۴
ج ۳ البائبة- التحية	۱۹۱۸	۴۹۶

علمای شیعه بر آن شدند تا این یاوه را پاسخ نویسند و به خوبی از عهده برآمدند. آنان عبارت بودند از:	۵۲۰	۲۳۰۴	ج ۴ التخاطب - التیمیة
۱- علامه بزرگ آیت الله سید حسن صدر (۱۲۷۲-۱۳۵۴ق)	۳۲۰	۱۵۱۴	ج ۵ ثابت - چینی
۲- علامه بزرگ آیت الله شیخ محمد حسین کاشف الغطاء (۱۲۹۵-۱۳۷۳ق)	۴۱۲	۲۴۷۳	ج ۶ الحائریات حزن
۳- دانشمند سترگ آیت شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹ق)	۳۰۲	۱۴۱۷	ج ۷ الحساب - خیمه
مرحوم سید حسن صدر با نگارش دو کتاب ارزنده «تأسیس الشيعة الكرام لعلوم الاسلام» و «الشيعة و فنون الاسلام» ثابت کرد که شیعه در تمامی علوم و فنون و دانشهای اسلامی پیشگام بوده و در تمام زمینه ها دارای تألیفات و متخصصانی است و فضل تقدم از آن شیعه است (هر دو کتاب به فارسی ترجمه شده است).	۳۰۳	۱۳۰۹	ج ۸ دائرة - دیو
مرحوم کاشف الغطاء نیز کتاب جرجی زیدان را نقد کرد و تمام اشتباهات او - و حتی اغلاط املایی - را در کتاب «النقود و الردود» پاسخ گفت که به چاپ رسیده است.	۱۵۴۱	۸۴۸۸	ج ۹ دیوان آینه - دیوان یونس
مرحوم علامه تهرانی نیز با نگارش کتاب الذریعة الی تصانیف الشيعة» به شناساندن کتابهای شیعه و زحمات طاقت فرسای عالمان و دانشمندان این مذهب پرداخت.	۲۷۲	۱۱۶۷	ج ۱۰ ذائقة - الرسائل
(ناگفته نماند: شیخ آقا بزرگ در این کتاب تمام آثار قلمی را که در محیطی شیعه تألیف شده و مؤلف آن قائل به دو اصل: عدل و امامت بوده، ذکر کرده و لذا آثار مذاهب زیدی، اسماعیلی، فطحیه و ناووسیه و نیز کتابهای غیردینی - همچون رمانها، داستانها، کتابهای علمی و صنعتی - را هم آورده است (بینید: مقدمه «نوابغ الرواة»، ص «ل»)	۳۴۶	۲۰۴۲	ج ۱۱ رساله - ریگستان
	۲۹۵	۱۹۷۴	ج ۱۲ الزائریة - سیه
	۴۰۰	۱۴۷۷	ج ۱۳ شاپور - شرح
	۲۷۷	۱۰۹۶	ج ۱۴ شرح - شینیة
	۴۰۰	۲۳۹۴	ج ۱۵ صابون - عیون
	۴۴۲	۲۳۹۶	ج ۱۶ غارات - فیه مافیه
	۳۳۳	۱۶۲۸	ج ۱۷ قائد - الکسوف
	۴۳۶	۱۹۶۰	ج ۱۸ کشف - لیلی
	۴۰۹	۱۶۸۰	ج ۱۹ المآب - المجاهد
	۴۲۸	۱۹۷۸	ج ۲۰ المجتبی - المسبل
	۴۵۱	۲۰۶۱	ج ۲۱ المستیین - المقالة
	۴۴۴	۲۰۹۱	ج ۲۲ المقالید - المنتخب
	۳۶۲	۱۳۷۰	ج ۲۳ منتزع - میوه
	۴۸۸	۲۳۱۵	ج ۲۴ نائبة - تیه
	۴۹۶	۱۸۰۵	ج ۲۵ الوائق - یهو
			ج ۲۶ یادداشتهای پراکنده مؤلف
	۳۱۵	۱۵۸۵	آب حیات - الهيئة ^۱
	۱۱۵۵۴	۵۵۰۹۵	

ب. تاریخ تألیف:

شیخ آقا بزرگ تهرانی پس از وفات مرحوم آخوند خراسانی در ۱۳۲۹ق به سامرا کوچید و کار بزرگ خویش را در روز دحو الارض^۳ (۲۵ ذی القعدة ۱۳۲۹ق) آغازید. وی حدود ۶۰ سال (از سال ۱۳۳۰ تا ۱۳۸۹ق) با کمال جدیت و همت، با پشتکار فراوان و صرف اوقات بسیار و تحمل دشواریها و سختیها توانست این کتاب بزرگ را به سامان رساند.

۱. مجله مشکاة، ش ۳۲، ص ۸۱

۲. الذریعة، ۲۶/۱۰

۳. مجله مشکاة، ش ۳۲، ص ۸۷

الف. انگیزه تألیف:

گاه سخنان باطل و به دور از انصاف برخی جاهلان سبب خیرات و برکات بسیاری شده است. و به قول معروف: «عدو شود سبب خیر اگر خدا خواهد» داستان تألیف کتاب عظیم «الذریعة» نیز از همین قبیل است.^۲ زمانی جرجی زیدان (م ۱۹۱۴م/ ۱۳۳۵ق) نویسنده مسیحی مصری و منشی مجله «الهلال» در کتابش «تاریخ آداب اللغة العربیة» نوشت: شیعه طایفه ای کوچک بود که اکنون منقرض گشته و آثار قابل اعتنایی ندارد.

این سخن دور از واقع و غیرمنصفانه بر بسیاری گران آمد، و لذا سه تن از بزرگترین فرزندان اسلام و رشیدترین

کتب معرفان، مطالعه دقیق کتابهای رجال و تراجم و بررسی دقیق کتابخانه‌های شخصی دائماً در حال افزودن به فیشها بود (نام و توصیف این کتابخانه‌ها در پایان مجلدات ۶ و ۷ و ۸ الذریعه آمده است).

ایشان در ۲۶ جلد کتاب الذریعه (مجلد ۹ آن خود چهار جلد است) که شامل ۱۱۵۵۴ صفحه می‌باشد، به معرفی ۵۵۰۹۵ کتاب پرداخته است و اگر کتابهایی را که از محل اصلی خود به دور افتاده‌اند و ضمن نوشته‌های دیگر مؤلفین از آنها یاد شده، به این عدد بیافزاییم شاید حدود ۵۵۵۰۰ کتاب معرفی شده باشد.

د- روش کتاب:

شیخ آقا بزرگ تهرانی در این کتاب بی‌مانند به تحقیقات بسیاری در زمینه‌های: کتابشناسی، نسخه‌شناسی، رجال، تراجم، لغت، تصحیح اشتباهات دیگران در نام کتابها و وفات مؤلفان، و توضیح اصطلاحات علوم پرداخته است، که برای نمونه مواردی چند را متذکر می‌شویم:

اصطلاحات:

- اربعین: ج ۱، ص ۴۰۹
- اسطرلاب: ج ۲، ص ۵۸
- اصل: ۱۲۵/۲-۱۳۵
- امالی: ۲/۲۰۵
- بداء: ۳/۵۳
- بیاض: ۳/۱۶۶
- تجوید: ۳/۲۶۱
- تحریف: ۳/۳۱۱-۳۱۴
- تخمیس: ۴/۵
- ترجمه قرآن: ۴/۱۲۴-۱۲۷
- ترجیع بند: ۴/۱۶۷
- تفسیر: ۴/۲۳۱-۲۳۴
- تقریرات: ۴/۳۶۶-۳۶۷
- جبر و اختیار: ۵/۷۹-۸۶
- جذر: ۵/۹۲
- جریده الاخبار: ۵/۹۴

۴. الذریعه، ۱۰/۲۶-۲۷

۵. الغدیر فی التراث الاسلامی، ص ۲۳۸

وی در سال ۱۳۵۴ ق از سامرا به نجف اشرف آمد و برای چاپ الذریعه، چاپخانه‌ای بنام «مطبعة السعادة» بنیاد نهاد، اما دولت ضدشیعۀ نوری سعید- به بهانه اینکه ایرانی در عراق نمی‌تواند صاحب چاپخانه باشد، با آن به مخالفت برخاست. علامۀ تهرانی پس از مدتها جستجو، چاپخانه‌ای را به شخصی عراقی سپرد، اما باز هم از آزارهای فراوان دولت عراق در امان نماند (تا بدانجا که پس از چاپ جلد اول آن در ۱۳۵۵ ق، شش ماه از پخش کتاب- تنها به دلیل ایرانی بودن مؤلف- جلوگیری شد). با هر زحمتی که بود، جلد دوم و سوم کتاب نیز در عراق به چاپ رسید، اما با فشار حکومت در صدد فروش چاپخانه و چاپ آن در ایران برآمد. ۴

(چاپ این کتاب مدت ۴۳ سال- از ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۸ ق- به طول انجامید، هر چند مؤلف بدرود حیات گفته بود).

ج- شیوۀ تألیف:

مؤلف نخست دفتری بزرگ از عناوین کتابهای مشهور شیعه را به ترتیب حروف ابتدای نام کتابها فراهم آورد و آن را «مسوّدۀ» نامید و در ۱۳۳۱ ق آن را به پایان رسانید. سپس در ترتیب آن طبق روش رایج میان مؤلفان (با ملاحظه حروف اول و دوم و سوم نام کتاب و در صورت مشترک بودن اسم کتاب به ترتیب نام مصنفان آنها) کوشید و در ۱۳۳۴ ق آن را در ۶ مجلد به اتمام رسانید. ۵ این کتاب مدتها در اختیار دانشمندان و مؤلفان همچون علامۀ فقید سید محسن امین عاملی قرار می‌گرفت و از آن استفاده می‌کردند.

شیخ آقا بزرگ در مدت بیست سال (۱۳۳۴ تا ۱۳۵۴ ق) که به چاپ اولین مجلد آن در نجف اقدام کرد) به تمام کتابخانه‌های شخصی و عمومی عراق سر می‌کشید و همه جا مسوّدات الذریعه را به دنبال داشت و بر آن می‌افزود. او برای فیش برداری و تکمیل کتاب خود، حتی شبها را نیز در کتابخانه‌ها به سر می‌برد و از آنجا که برخی مسؤولان مکتبه‌ها راضی نمی‌شدند درب کتابخانه شب نیز باز باشد، او آب و غذایش را با خود به داخل می‌برد و در راه به رویش قفل می‌کردند و چه بسا بعد از چند روز در باز می‌شد و مرحوم شیخ بیرون می‌آمد. او با استفاده از فهارس نسخه‌های خطی، لیست

* درباره ابراهیم بن حکم بن ظهیر الفرازی ۱۸۸-۱۸۷/۷
 * درباره بهلول بن محمد صیرفی کوفی ۶۲/۸
 * درباره ابوالحسن العفرانی اسحق بن حسن بن بکر ۲۱۳/۱۰
 * درباره ابن العمید قمی ابوالفضل محمد بن ابی
 عبدالله ۲۴۱-۲۴۰/۱۰

* درباره ابواحمد حسن بن عبدالله بن سعید عسکری ۶۰/۱۲
 * درباره هشام بن حکم ۲۲۲/۲۵

لغت:

التقویم ۳۹۷/۴

تنقید ۴۶۸/۴

جریده ۹۴/۵

الجواب ۱۷۱۷/۵

الحبوة ۲۴۱/۶

الحیث و الفلجة ۲۴۸/۶

السايری ۳۲۶/۶

اللهمیم ۸۶/۸

الرحلة ۱۶۶-۱۶۵/۱۰

الردّ ۱۷۴-۱۷۳/۱۰

الذوراء ۶۳/۱۲

کتابشناسی و نسخه شناسی:

۱- مرحوم علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه را براساس شناسایی کتابهای شیعه بنیاد نهاد و لذا از نخستین سطر جلد اول تا آخرین سطر جلد پایانی کتاب به شناساندن دقیق کتابها پرداخته است و طی معرفی آنها تحقیقات ژرفی در زمینه نسخه شناسی را ارائه داده است. مثلاً ببینید:

آداب النفس ۳۳-۳۲/۱

ابواب الجنان ۷۶-۷۴/۱

الاختصاص ۳۶۰-۳۵۸/۱

اعلام الوری (و تطبیق آن باریع الشیعه) ۲۴۲-۲۴۰/۲

بصائر الدرجات ۱۲۴/۳

تبصرة العوام ۳۲۰-۳۱۷/۳

تبصرة الولی ۳۲۶/۳

التبيان ۳۳۱-۳۲۸/۳

تجريد الكلام ۳۵۵-۳۵۲/۳

تعبير طيف الخيال ۲۱۰-۲۰۸/۴

تفسير الامام العسکری ۲۸۵-۲۸۴/۴

تفسير فرات الكوفي ۳۰۰-۲۹۸/۴

جغرافيا: ۲۱۲/۵

جفر: ۱۲۰-۱۱۸/۵

جنگ: ۱۶۵/۵

جيب الزاويه (سينوس): ۳۰۳-۳۰۲/۵

حاشیه: ۷/۶

كتاب الحديث: ۳۰۳-۳۰۱/۶

حساب عقود: ۱۰-۹/۷

دراية الحديث: ۵۵-۵۴/۸

دعا: ۱۸۱-۱۷۲/۸

حسن و قبح: ۱۸۱۷/۷

دوازده بند: ۲۶۹/۸

رجال: ۸۰/۱۰

ساقينامه: ۱۰۲/۱۲

سوگندنامه: ۲۵۸-۲۵۷/۱۲

رجال و تراجم:

مؤلف در این کتاب به هنگام ذکر تألیفات مؤلفین به شرح مختصر زندگی آنان از قبیل: ولادت، وفات، اساتید، تألیفات، مدفن و بسیاری از خصوصیات دیگر پرداخته و شاید بتوان گفت: کتاب نفیس «طبقات اعلام الشیعه» برآمده و تنظیم و ترتیب کتاب «الذریعه» است و این از مراجعه به یکایک صفحات الذریعه روشن می شود. به عنوان مثال این نمونه ها را ببینید:

* درباره خلفای فاطمی: ۶۰/۱

* درباره آل نوبخت: ۷۰-۶۹/۱

* درباره محمد بن شعبان قرشی ۸۷/۴

* درباره ابوالمظفر محمد بن احمد بن محمد ابیوردی

اموی ۲۲۰/۴

* درباره ابوالحسن عباد بن عباس بن عباد طالقانی ۲۳۵/۴

* درباره بیت نصیری طوسی ۲۳۷-۲۳۶/۴

* درباره غضایری و کتاب الضعفاء او ۲۹۱-۲۸۵/۴

* درباره ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن محمود کعبی ۳۱۰/۴

* درباره ابوالولید عیسی بن یزید بن بکر لثی مدنی ۱۴۲/۵

* درباره ابوعلی حکم بن ایمن حناط کوفی ۳۲۶/۶

تفسیر القمی ۳۰۹-۳۰۲/۴

تفسیر گازر ۳۰۹/۴

توضیح المشریین ۴۹۸-۴۹۵/۴

حبیب السیر ۲۴۷-۲۴۴/۶

الخصایص العلویة ۱۷۳-۱۷۰/۷

الدرّ المثور ۷۷-۷۶/۸

الدرّ النظیم ۸۵-۸۳/۸

دلایل الامامة ۲۴۷-۲۴۱/۸

ربیع الابرار ۷۳/۱۰

رجاء الغفران ۷۹-۷۸/۱۰

الردّ علی الحرقوصیة ۱۹۳/۱۰

زواهر الحکم ۶۲/۱۲

الزوراء ۶۴-۶۳/۱۲

شاهنامه فردوسی ۲۰-۱۶/۱۳

شرایع الاسلام ۴۷-۴۵/۱۳

۲- او در ضمن معرفی کتابها به تصحیح اشتباهات

دیگران در ضبط نام کتابها- و یا تاریخ وفات مؤلفان-

پرداخته است؛ مثلاً ببینید: ج ۴، ص ۱۵ (کتاب التخییر) و

ج ۴، ص ۱۶-۱۵ (تاریخ وفات جابر بن حیان کوفی).

۳- نیز شیخ آقا بزرگ در کنار معرفی کتابها،

متین ترین و قدیمترین و صحیح ترین نسخه های کتاب را

با یادکرد جای آنها توصیف کرده است.

۴- وی همچنین علاوه بر فهرست الفبایی کتابهای

شیعه، به کتابشناسی موضوعی هم توجه داشته و آن را نیز

از نظر دور نداشته است. زیرا وی در کنار فهرست

کتابهایی که نام مشخص نداشته، به کتابهایی که در همان

موضوع بوده و دارای نام ویژه ای هستند، اشاره کرده

است. مثلاً این عناوین را ببینید:

آداب صلاة اللیل ۲۴-۲۲/۱

آیات الاحکام ۴۴-۴۰/۱

الارث ۴۵۰-۴۳۹/۱

اسرار الصلاة ۵۱-۴۷/۲

اصول الفقه ۲۱۱-۲۰۰/۲

الالفیة ۲۹۷-۲۹۶/۲

الامامة ۳۳۹-۳۲۰/۲

ایمان ابی طالب ۵۱۳-۵۱۰/۲

بحار الانوار ۲۷-۱۶/۳

البلاء ۵۷-۵۱/۳

تاریخ ۲۹۸-۲۱۱/۳

الحجاب و السفور ۲۵۴/۶

۵- شیخ آقا بزرگ همچنین در ضمن معرفی کتابهای

مؤلفان، اگر کتابی را- که باید در مجلدات پیشین

«الذریعة» معرفی می کرد- توصیف نکرده باشد، وصف

نموده و با عبارت «قدفاتنا ذکره فی محلّه» یادآور می شود.

اگر بخواهیم مجموع این کتابها را یکجا گردآوریم، خود

مجلدی جداگانه را تشکیل می دهد؛ مثلاً:

در جلد پنجم به نام این کتابها بر می خوریم:

تحقیق البیان فی تاویل القرآن/ ۴۶

افانین البلاغة/ ۴۶

بستان الاخوان/ ۵۷

الآثار و الاحیاء/ ۱۰۴

تلخیص التراجم/ ۱۱۵

الانوار المقتبسه من مصباح الابرار/ ۱۵۶

الامامة فی اثبات النبوة و الوصیة/ ۲۱۶

اجوبة مسائل شتی/ ۲۲۴

ارشاد المسلمین/ ۲۴۸

الافاضات فی الفقه/ ۲۶۹

جنگ المعالین/ ۲۷۳

الاعتماد/ ۲۹۴

جام جهان نمای عباسی/ ۳۰۱

در جلد هفتم این کتابها را می بینیم:

حیة الصاحب بن العباد = الارشاد/ ۱۲۰

علائق ناصری/ ۲۱۵

اثبات الرجعة/ ۲۷۱

الاسرار الحسینیة/ ۲۷۱

و در جلد هشتم به این کتابها بر می خوریم:

اتحاف الاکابر باسناد الدفاتر/ ۵۳

خزائن القرآن/ ۹۵

تاریخ نادر/ ۱۱

البراهین الجلیة فی شرح الفصیلة العلویة/ ۱۱۴-۱۱۵

- تفسیر سورة الانبياء / ۱۲۰
 الارائة فى التجويد و القراة / ۱۲۳
 تحفة الاحباب فى نوادر آثار الاصحاب / ۱۴۹
 ۶- همچنین مؤلف ذیل یک عنوان به دهها نوشتار در آن موضوع که نام ویژه‌ای ندارند اشاره می‌نماید؛ مثلاً:
 الاجازات (۸۰۵ اجازة)
 اجتماع الامر و النهی
 الاجتهاد و التقليد
 اربعین حدیث (۸۰ کتاب)
 الارث (۴۷ کتاب)
 اراجیز در علوم و فنون مختلف (۲۳۵ کتاب)
 الاستصحاب
 اسرار لصلاة (۱۰ کتاب)
 الاسماء الحسنی
 الاسئلة (۸۵ کتاب)
 اصل (۱۱۷ اصل)
 اصالة البرائة
 اصول الدین (۸۰ کتاب)
 اصول الفقه (۵۰ کتاب)
 الامالی (۳۰ کتاب)
 الامامة (۱۰۰ کتاب)
 الاسباب (۴۷ کتاب)
 البداء (۲۰ کتاب)
 تاریخ (۳۳۰ کتاب)
 تفسیر القرآن
 تقریرات (۱۰۰ کتاب)
 التوحید (۷۷ کتاب)
 جبر و اختیار (۳۳ کتاب)
 جفر (۱۵ کتاب)
 الجواب (۴۰۰ کتاب)
 الحبوبة (۱۶ کتاب)
 ۷- نیز علامه تهرانی ضمن معرفی بسیاری از کتابهای مشهور، به شرحها و ترجمه‌ها و حاشیه‌های آن به طور گذرا اشاره داشته است؛ مثلاً این کتابها را ببینید:
 استبصار ۱۶-۱۴/۲
 الفیه ۲۹۶-۲۹۷/۲
 باب حادی عشر ۷۰۵/۳

- تبصرة المتعلمین ۳۲۳-۳۲۱/۳
 تشریح الافلاک ۱۸۷/۱۸۶/۴
 تهذیب الاصول ۵۱۴/۵۱۱/۴
 الدرّة المنظومة ۱۱۱-۱۰۹/۸

این به جز شروحنی است که جداگانه در جلد ۱۳ و ۱۴ (شرح «آثار الباقیة» تا شرح «یائیه» ابن فارض - حدود ۱۹۰۰ کتاب-) معرفی شده‌اند.

۸- مؤلف در جلد ششم و هفتم، معرفی ۱۳۸۶ حاشیه بر کتابهای مشهور و در جلد نهم (در چهار جلد) به توصیف دیوان اشعار ۸۴۸۸ شاعر و شرح حال مختصر آنان پرداخته است (که این خود یکی از مفصلترین و جامعترین کتابها در شناخت شاعران شیعه است، که ماندش را سراغ نداریم).

۹- در برخی موارد نیز به اظهار نظر روشن پیرامون مسأله مورد بحث می‌پردازد؛ مثلاً ببینید:

* درباره غلو و انگیزه انتساب شیعه به آن: / ۳۵۶
 ۳۵۷-۴

* درباره جزیره خضراء: / ۱۰۸-۱۰۷/۵

* درباره مسئله تحریف قرآن: / ۳۱۱/۳، ۷۸/
 ۱۸۹/۲۰، ۷۹-۱۰

* درباره صوفیه: / ۴۹۵/۴، ۴۸۶/۶، ۲۰۵/۱۰،
 ۱۹۰/۲۴

هـ کارهایی پیرامون کتاب:

از آن روز که این کتاب به دنیای مطبوعات پانهاد، مورد توجه بسیار پژوهشگران و شیفتگان دانش قرار گرفت و کمتر کسی است که آن را مطالعه کرده و بر آن تعلیقاتی نوشته باشد (شیخ آقا بزرگ خود از بزرگانی همچون: آیت الله نجفی مرعشی، علامه شیخ محمدعلی معلم حبیب آبادی، آیت الله سید محمدعلی قاضی طباطبایی و آیت الله سید علی نقی نقوی لکهنوی در پایان الذریعه ج ۶/۳۹۹ یاد و سپاسگذاری کرده است). در اینجا برخی از کارهایی را که پیرامون «الذریعه» انجام گرفته است، برمی‌شماریم:

۱- اعضاء علی الذریعه. سید عبدالعزیز طباطبایی

وی در این کتاب به تکمیل معلومات و مندرجات الذریعه پرداخته است. مثلاً: به تصحیح مطلب، یا ذکر تاریخ وفات مؤلف، یا ذکر نسخه مخطوط کتاب، یا اشاره

به چاپ و تحقیق کتاب (اگر کتاب با تحقیق جدید به چاپ رسیده باشد) یا نقل مقداری از خطبه کتاب (اگر مخطوط مانده باشد)، یا اشاره به مقالاتی که پیرامون کتاب مورد نظر نوشته شده و مانند آن، می پردازد.^۶

۲- **أعلام الذریعة**. علینقی منزوی و دیگران (از خاندان مؤلف)

در این کتاب - که سر به دو جلد می زند - تمام نامهایی که در الذریعة به نحوی از انحا آمده، مطابق حروف الفبا فهرست گردیده است. این کتاب به زودی به چاپ می رسد.

۳- **ایضاح الطريقة**. سید محمود موسوی دهرسخی مؤلف در این کتاب بین الذریعة و کشف الظنون و ذیل آنرا جمع نموده و دو جلد از آن به چاپ رسیده است.

۴- **تویب الذریعة**. شهید سید احمد دیباجی اصفهانی (ش: ۱۳۹۹ق)

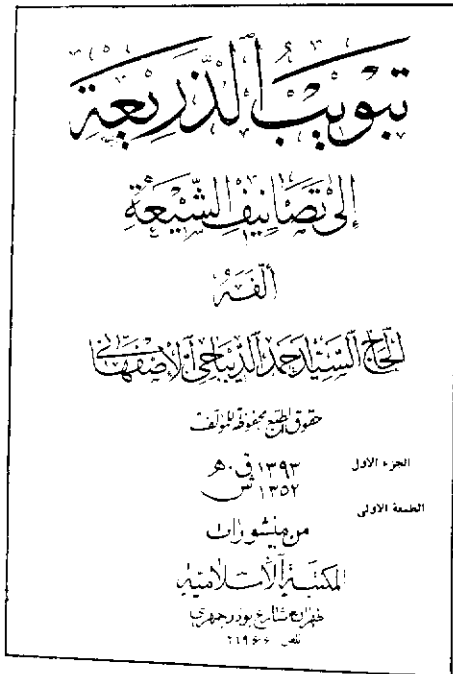
مؤلف شهید در این کتاب - که تنها جلد اول آن منتشر گردید - به فهرست موضوعی سه جلد اولیة الذریعة، در بیست موضوع پرداخته است. این موضوعات عبارتند از: اخلاقیات، ادبیات، ادعیه، اصول دین، اصول فقه، تاریخ، تراجم، تفسیر، جغرافیا، حدیث، ردود، ریاضیات، سیاست (شامل: قصه ها، رمانها، مقالات، خطبه ها، روزنامه ها و مجلات)، شروح، طب، فقه، فلسفه، متفرقات و مراثی.

۵- **تعلیقات الذریعة**. علینقی منزوی

نویسنده - که فرزند بزرگ شیخ آقا بزرگ است و الذریعة به سعی و کوشش و پشتکار او منتشر گردیده - به هنگام چاپ کتاب در تهران به نوشتن تعلیقات و پاورقی هایی بر آن پرداخته است. این پاورقیها که از جلد چهارم تا جلد بیست و پنجم به جز دو جلد سیزده و چهارده - ادامه دارد، شامل مطالبی در: تاریخ علوم، کتابشناسی، نسخه شناسی معرفی نامها، اصطلاحات علمی می باشد و با تویق «مصحح»، از پاورقیهای مؤلف متمایز گردیده است.

۶- **تعلیقات الذریعة**. سید عبدالله شرف الدین

وی در جلد اول «مع موسوعات رجال الشیعة»، ج ۱، ص ۴۲۸-۱ به بررسی مجلدات مختلف الذریعة و تعلیقات بر آن پرداخته است.

۷- **فهارس الذریعة**. احمد منزوی

وی در پایان بسیاری از مجلدات الذریعة (ج ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۰ و ۲۱ و ۲۳ و ۲۴ و ۲۵) فهرست اعلام آن جلد را تهیه و تنظیم نموده است.

۸- **فهرست موضوعی الذریعة**. تهیه و تنظیم از: واحد

کامپیوتری مرکز معجم فقهی آیت الله العظمی گلپایگانی - ره. در این مرکز، الذریعة را به کامپیوتر سپرده و آن را برحسب موضوعات کتاب، مرتب ساخته و در دیسک های کامپیوتری آماده ساخته اند.

۹- **مستدرک الذریعة**. سید عبدالعزیز طباطبایی

وی در این کتاب به جمع و استدرک کتابهایی که شیخ آقا بزرگ ذکر نکرده - چه مؤلفین آنها مقدم بر علامه تهرانی و چه مؤخر از او بوده باشند - پرداخته و حدود هشت هزار کتاب را جمع آورده است.^۷

۱۰- **مصنفات شیعة**. محمد آصف فکرت.

این کتاب ترجمه و تلخیص الذریعة است، که در

۶. همانجا

۷. الذریعة، ۳۹۹/۶

۶جلد منتشر می شود. مؤلف در این کتاب تنها به ذکر اطلاعات کتابشناسی پرداخته و الذریعه را از دیگر مطالب -رجال، تراجم، شعر، اصطلاحات، خطبه های کتاب و...- پیراسته و کتابهایی را که با عنوان «رسالة» یا «کتاب» -که در حرف «ر» و «ک» ذکر شده اند- بوده و نیز کتابهایی را که در جلد ۲۶ الذریعه به عنوان مستدرکات آمده است و هم کتابهایی را که مؤلف در غیر جای خودش آورده، همه را در مکان مناسب جای داده است. از این کتاب تاکنون دو جلد منتشر شده است.

۱۱- معجم مؤلفی الشیعة. علی فاضل قائینی نجفی

وی در نوشتار خویش، الذریعه را برحسب ترتیب نام مؤلفان تنظیم نموده و در یک جلد در تهران به سال ۱۴۰۴ق به چاپ رسانیده است (البته مؤلف با تمام کوشش که نموده، کتابش خالی از نقص نیست و تنها به اندکی از بسیار بسنده نموده است).

(درباره ارتباط این کتاب با الذریعه، نگاه کنید: مجله نشر دانش، سال ۵، شماره ۶، ص ۴۷).

۱۲- نظرات فی الذریعة. دکتر مصطفی جواد بغدادی وی دیدگاههای خویش پیرامون الذریعه را در

شماره هایی از مجله «البيان» چاپ نجف، نگاشته است. ۸.
۱۳- مهذب الذریعة، سید احمد حسینی اشکوری

مؤلف در این کتاب به تنقیح اصل و تکمیل معلومات کتاب و افزودن کتابهای دیگر- که پس از تالیف و چاپ الذریعه منتشر شده اند و یا علامه تهرانی از آنها آگاه نشده بود- پرداخته است. شیوه کتاب این چنین است: نام کامل کتاب و موضوع و لغت آن، اسم کامل مؤلف و تاریخ وفات او- یا تعیین زمان زندگی او- توصیف اجمالی کتاب (ابواب و فصول و تاریخ تالیف)، آغاز کتاب، چاپهای کتاب، نسخ مخطوط مهم کتاب در کتابخانه ها، فهرست ترجمه ها، حاشیه ها، شرحها و گزیده های کتاب. ۹

و- گفتار دانشمندان پیرامون الذریعة

پس از انتشار این کتاب شریف، بسیاری از علما و بزرگان پیرامون آن قلم زدند و مقاله نوشتند، که از باب نمونه به برخی از آنها اشاره می کنیم:

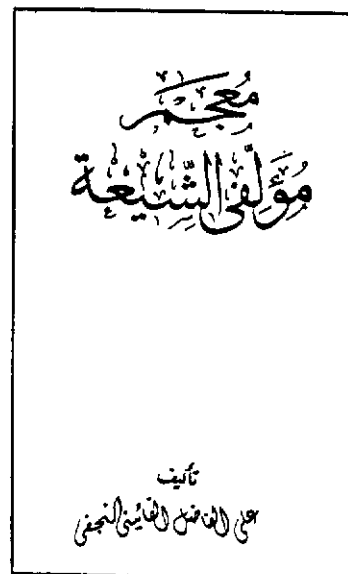
۱- مرحوم علامه میرزا محمدعلی مدرس خیابانی

می نویسد:

«... پرواضح است که احاطه بر مصنفات شیعه با این همه تشتت و تفرق آنها که در تمامی اقطار عالم در خانه ها و کتابخانه های خصوصی، ملی و دولتی، در هر شهر و قریه و قصبه منتشر می باشد، از محالات عادی به شمار است. لکن این علامه وقت، در اثر قوت دیانت و خدمت بر اسلامیت، با اهتمام تمام و عزم راسخ فتورناپذیر، در انجام این مرام مقدس دامن همت بر کمر زده و تا آنجا که مقدور و میسر است، مساعی جمیله مقتضیه از مسافرتها و استعمال از کتابخانه ها و مراجعه به فهرستهای آنها و مکاتبات و مراسلات متوالیه به بلاد بعیده و دیگر زحمات لازمه را در انجام این خدمت سراپا سعادت، که با مختصر اندیشه کم و کیف آن در نظر

۸. همان، ۲۶/۴۰۷

۹. ریحانة الادب/۱/۲۲

و رهنمایی صاحبان اندیشه کفایت می کرد. ۱۳
 همچنین نوشتار استاد سید مرتضی نجومی - دفاع از
 الذریعه - ۱۴ و مقاله استاد محمدرضا حکیمی در معرفی
 الذریعه ۱۵ و تقریظ علامه کبیر میرزا محمدعلی غروی
 اردوبادی بر الذریعه ۱۶ همه قابل ذکرند، که برای گریز از
 اطناب از ذکر آنها صرف نظر شد.

منابع:

- ۱- تبویب الذریعه. شهید سید احمد دیباجی (ش: ۱۳۹۹ق).
- کتابفروشی اسلامیه، تهران، ۱۳۵۲ش/۱۳۹۳ق.
- ۲- ترجمه فهرست ابن ندیم. مترجم: محمدرضا تجدد.
تهران/۱۳۴۸ش.
- ۳- الذریعه الی تصانیف الشیعه. شیخ آقا بزرگ تهرانی
(م ۱۳۸۹ق). چاپ سوم، دارالاضواء، بیروت (۲۶جلد).
- ۴- ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة او اللقب. میرزا
محمدعلی مدرس خیابانی (م ۱۳۷۳ق) چاپ اول، انتشارات
علمی، تهران (۶جلد).
- ۵- الغدیر فی التراث الاسلامی. سید عبدالعزیز طباطبایی.
دارالمؤرخ العربی، بیروت، ۱۴۱۴ق/۱۹۹۳م.
- ۶- الغدیر فی الکتاب و السنّة و الادب. علامه شیخ عبدالحسین
امینی نجفی (م ۱۳۹۰ق) دارالکتب الاسلامیه، تهران (۱۱جلد).
- ۷- فهرس اسماء مصتفی الشیعه (رجال النجاشی). ابوالعباس
احمد بن علی النجاشی (م ۴۵۰ق) تحقیق: محمد جواد نائینی.
دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۸ق. (۲جلد).
- ۸- مجله مشکاة. فصلنامه بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس
رضوی، مشهد.
- ۹- هزار کتاب و رساله پیرامون نماز. رضا استادی و
ناصرالدین انصاری. ستاد اقامه نماز، تهران، ۱۳۷۰ش.

۱۰. هزار کتاب پیرامون نماز، ص ۳۵ به نقل از «الکلام بجرّ الکلام»
۱۱. الذریعه، مقدمه، جلد ۱
۱۲. الغدیر، ج ۱۱، ص «کا»
۱۳. مجله نور علم، شماره مسلسل ۳۸، ص ۴۰-۴۳
۱۴. یادنامه علامه امینی، جلد اول، مقاله «۴۰۰ کتاب در شناخت شیعه»
۱۵. الذریعه، ج ۱، مقدمه

جلوه گر می گردد، متحمل و طبقات اهل علم را رهین
 منت آن همه زحمات فوق التصور خود فرموده است ...» ۱۰

۲- مرحوم آیت الله حاج سید احمد زنجانی می نویسد:
 «... آقا شیخ محسن تهرانی، معروف به شیخ آقا
 بزرگ است که با تألیف کتاب «الذریعه»، کتب و تصانیف
 شیعه را با خصوصیات که دارند در دفتر تاریخ ضبط
 می کند. مثلاً: فلان کتاب مصنفش کیست، و در چه
 تاریخ تالیف شده، و موضوعش چیست، و برای چه و
 برای که نوشته شده، چاپ شده یا نشده، و اگر چاپ نشده
 نسخه خطی آن در کجا و کدام کتابخانه است، نسخه آن
 تمام است یا ناتمام، اصل است یا نه؟ همه این
 خصوصیات را به قدر امکان ضبط می کند...» ۱۱

۳- علامه بزرگ آیت الله حاج شیخ محمد حسین
 کاشف الغطاء نوشته است:

«... خداوند متعال روح همت و پشتکار را در جان
 عالم علامه جامع علم و ورع، احیاگر سنتهای دینی و
 میراننده بدعتها برادر ما و دوست ما در راه خدا شیخ آقا
 بزرگ تهرانی برانگیخت و او بازوی همت را به کمر زد و
 به این خدمت قیام کرد و پس از تحمل دشواری سفرها و
 گشتن شهرها و صرف بسیاری از عمر شریفش در
 جستجوی کتابخانه ها و کتابها، نوشتار فراگیر و جامعی
 تالیف نمود... که وافی به غرض و برگرفته از جواهر
 کتب و خالی از حشو و زواید بوده و دربرگیرنده کتابهای
 شاذ و نادر و مشهور و معروف شیعه است...» ۱۲

۴- دکتر یوسف اسعد داغر... دانشمند مسیحی لبنانی
 - صاحب کتاب «دور الکتب العربیة فی الخافقین» -
 می نویسد:

«به خدا سوگند، اگر برای شیعه در قرن چهاردهم
 هجری به جز علامه امینی و الغدیرش، و علامه امین
 عاملی و اعیان الشیعه اش، و علامه سترگ شیخ آقا بزرگ
 تهرانی و الذریعه اش نبود، بی شک برای نشر افکار تشیع